

Gökçe Arap Lehçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişimler

Phonetic and Morphological Changes in Gökçe Arabic Dialect

Mehmet Emin EFE

Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
Anabilim Dalı

Assist. Prof., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language
and Rhetoric

e-posta: memin.efe@batman.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6127-8765>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Ocak / 28 January 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Mayıs / 21 May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Haziran / 25 June 2025

Atıf / Citation: Efe, Mehmet Emin. "Gökçe Arap Lehçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişimler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (Haziran 2025), 121-143. <https://doi.org/10.34085/buifd.1628892>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Gökçe Arap Lehçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişimler

Öz

İnsanoğlu kendisine has biyolojik bir yapıya sahip olmakla birlikte sosyal bir varlık olarak yaratılmıştır. Varlığını sürdürebilmesi bağlamında bir ferдин diğer fertlerle etkileşimi kaçınılmaz olduğu gibi, bir toplumun diğer toplumlarla etkileşimi de kaçınılmazdır. İnsanlar bu etkileşim esnasında karşı tarafa kendi kültürlerini aktarmakla birlikte, diğerlerinin kültürlerinden kendileri de etkilenmektedirler. Çift yönlü meydana gelen bu etkileşim bazen toplumları sahip oldukları değerlerden tamamen koparabilmektedir. Tarih boyunca dillerde meydana gelen lehçe farklılıkları hatta bir dildeki asıldan tamamen kopmalar, bu kültür değişiminin en belirgin neticesidir. İslâm dininin Arabistan’da ortaya çıkması, Peygamber Efendimizin dilinin Arapça olması ve Kur’ân’ın Arap dili ile indirilmesi sayesinde Araplar, coğrafi alanlarını genişletmişlerdir. Bunun üzerine Arabistan yarımadasını aşan Arapların dillerinde semantik, sentaks, morfolojik ve fonetik açıdan büyük bir değişim meydana gelmiştir. Bu çalışmada, zamanla Anadolu’ya kadar gelmiş, Türkçe ve Kürtçenin yaygın olarak konuşulduğu Mardin ili Artuklu ilçesi Gökçe Mahallesi ve çevresinde yerleşmiş olan Arapların konuştuğu lehçedeki fonetik ve morfolojik değişimler ile fasîh Arapçadaki söz konusu değişimler arasındaki farklar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmada mezkûr bölgede söz konusu Arap lehçesini konuşanlarla görüşülerek, gündelik kullanılan dilden örnekler seçilmiştir. Çalışma, bir lehçe hakkında bakir bilgileri sunması ve sonraki çalışmalara kaynaklık etmesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Mardin, Gökçe Lehçesi, Fonetik, Morfolojik, Değişim.

Abstract

Although human beings have a unique biological structure, they were created as social beings. Just as it is inevitable for an individual to interact with other individuals in the context of maintaining its existence, the interaction of a society with other societies is also inevitable. While people transfer their own culture to the other party during this interaction, they are also affected by the cultures of others. This two-way interaction can sometimes completely tear societies away from their values. Dialect differences that have occurred in languages throughout history, or even complete breaks from the original language in a language, are the most obvious results of this cultural change. Thanks to the emergence of the religion of Islam in Arabia, the language of our Prophet Muhammad being Arabic and the Quran being sent down in the Arabic language, the Arabs expanded their geographical area. Thereupon, a great semantic, syntactic, morphological and phonetic change occurred in the languages of the Arabs who crossed the Arabian Peninsula. In this study, the differences between the phonetic and morphological changes in the dialect spoken by the Arabs who came to Anatolia over time and settled in Gökçe District and its surroundings in the Artuklu district of Mardin province, where Turkish and Kurdish are widely spoken, and the differences in its use in expressive Arabic are discussed comparatively. In the study, examples from the daily used language were selected by interviewing the speakers of the Arabic dialect in the mentioned region. The study is important in that it provides untouched information about a dialect and serves as a source for subsequent studies.

Keywords: Arabic Language, Mardin, Gökçe Dialect, Phonetic, Morphological, Change.

Giriş

Mardin ve çevresinde, Mardin merkez ile Mardin'in kuzeydoğusu cihetinde bulunan Midyat, Yeşilli, Kabala gibi civar ilçe ve köylerde yaşayan Mahalleli Arapları ile Mardin'in güneyinde Mezopotamya ovasındaki Gökçe/Selêh/سَلَهْ mahallesi ve çevresindeki köylerde yaşayan Suriye kökenli Araplar olmak üzere iki farklı Arap toplumunun bulunduğu bilinmektedir.¹ Mardin Artuklu Gökçe Mahallesi ve çevresinde yerleşik olan Arapların, nispet edildiği kabile konusunda farklı görüşler olmakla birlikte Ebû Şa'bân kabilesinin, büyük bir kısmı Suriye'nin Rakka şehrinde yaşayan Afâdle kolundan oldukları düşünülmektedir.²

Mardin Arap lehçesi üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte bu çalışmaların tamamına yakını, Mardin Arap lehçesinden, Mahalleli lehçesini kastetmiş ve çalışmalarında mezkûr lehçeyi ele almışlardır.³ Gökçe lehçesine yönelik çalışmaların da ism-i tafdîl, atasözleri ve dualar bağlamında yapılmış birkaç çalışmadan ibaret olduğu görülmüştür.⁴ Bu çalışmada ikinci grup kapsamında Gökçe mahallesi ile çevresindeki Ortaköy, Göllü gibi mahalle ve köylerde yaşayan Arapların konuştuğu lehçedeki fonetik ve morfolojik değişimler incelenmiştir.

Örneklerin tespitinde, çalışma bölgesinde anadili Arapça olan kişilerle yüz yüze görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Bu görüşmelerde soru-cevap yöntemi veya duyulmuş bir ifadenin, kişinin onayına sunulmasıyla örnekler tespit edilmiştir.

Çalışma konusu kapsamındaki kurallardan, lehçedeki kullanımı fasîh kullanıma uygun olanlara veya lehçede hakkında bilgi bulunamayanlara, konunun gereksiz yere uzatılmaması açısından çalışmada yer verilmemiştir. Örneğin (قَوْل-قَالَ) ile (تَبَع-بَاع) gibi vav ve ye harflerinin, elif harfine dönüşmesi konusunda lehçedeki kullanım, fasîh kullanıma uymaktadır. Bu nedenle çalışmada, bu kuralın fasîh kullanımı ile lehçedeki kullanımı ele alınmamış ve örnek verilmemiştir.

Seslerin Latin alfabesi ile yazıya aktarılmasında, alışlagelmiş yazılış şekline ziyade sesin aynısının yazıya aktarılmasına özen gösterilmiştir. Mesela (كَاتِبٌ) kelimesi, kâf harfi ince olmasına rağmen Latin alfabesine aktarıldığında "kâtib" şeklinde yazılırken bu çalışmada "kêtib" şeklinde lehçedeki seslendirmeye uygun olarak yazıya aktarılmıştır. Yine (قَالَ) fiili, kâf harfinin kalın olması nedeniyle fasîh kullanımın Latin alfabesine aktarımında "kâle" şeklinde yazılmasına karşın, lehçede kâf

¹ Memet Ak, *Mahalleli Arap Dialektinde Fiiller* (İzmir: Duvar Yayınları, 2021), 12; Nesrin Derbas, *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçesinin Kültürel Kimliği* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 8.

² 'Umar Rıdâ Keĥhâle, *Mu'cemu kabâili'l-'Arabi'l-kadîmeti ve'l-hadîse* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1994), 2/595, 793; Amar Alhamd, *Suriye'deki Raqa Aşiretleri Üzerine Bir Araştırma Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Profiller* (Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Mehmet Emin Efe, "Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl", *Batı İslam Araştırmaları -III-* (Kahramanmaraş: klm Yayınları, 2024), 35.

³ Mehmet Şayır, *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi, Biçimbilgisi ve Sözdizimi Bakımından İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); İbrahim Özcan vd., "Türkiye'deki Mahalli Arap Lehçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2023), 134-155.

⁴ M. Ali Klay Araz - İzzettin Çelik, "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri (Karşılaştırmalı Tematik Bir Çalışma)", *Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (2022), 65-106; İzzettin Çelik, *Mardin Lehçesinde Kullanılan Arapça Atasözleri ve Duaların Fasîh Arapça ve Türkçedekilerle Mukâyesesi* (Gökçe Köyü ve Çevresi Örneği) (Kıbrıs: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Efe, "Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl".

harfi ince okunduğu için “kêle” şeklinde yazılmıştır. Çalışmada, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi transkripsiyon sistemi (â: a, e; î: ı, i; û: u, ü; ب: b; ت: t; ث: s; ج: c; ح: h; خ: h; د: d; ذ: z; ر: r; ز: z; س: s; ش: ş; ص: s; ض: d; ط: t; ظ: z; ع: ‘; غ: ğ; ف: f; ق: k; ك: k; ل: l; م: m; ن: n; و: v; ه: h; ي: y; أو/أو: o; ئ: â, ê; ني: î; ئو: û, ô) ve mezkûr sistemde bulunmayan harfler (گ: g; پ: p; ژ: j; چ: ç) için isnad transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

Çalışmada amaç, lehçede asıldan koparken meydana gelen farklılık yani lehçe ve fasîh kullanım arasındaki farkı ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışma kapsamındaki konular bir gramer eserindeki gibi ayrıntılı izah edilmemiş, kısa bir açıklama ve örnekler ile yetinilmiştir. Örneklerin sunumunda şu yöntem takip edilmiştir: Örneği daha anlaşılır kılmak için gerektiğinde fasîh kullanımın Arap alfabesi ile yazımı başta verilmiştir. Ardından, lehçe kullanımının Arap alfabesi ve Latin alfabesi ile yazımları eklenmiş, Türkçe tercümesi de en sona ilave edilmiştir. Okuma ve karşılaştırma yapmayı kolaylaştırma adına örnekteki fasîh kullanım kısmının başına “F:” lehçe kullanımının başına da “L:” yazılmıştır: (F: الله أَكْبَرُ - L: الله أَكْبَرُ Allâhu egber/Allah en büyüktür).

1. Sesler ve Harfler

1. 1. Sesler

Lehçede, fasîh kullanımdan farklı olan sesler şunlardır:

Fasâh kullânımda (/ق/, /غ/, /خ/) sesleri kalın iken⁵ lehçede ise incedirler:

(حَیْیَن Hûyın/Hain), (غَرِیْب Ğerîb/Yabancı), (قَلَم Kalem/Kalem).

Lehçede ince sesli harfler, fetha harekesine sahip olup kendisinden sonra kalın sesli bir harf geldiğinde kendileri de kalın seslendirilirler:

Keta (قَتَلَ *Qatala'*/Kesti- *Qetel*/Öldürdü), (*كَطَعَ الحَيْطُ* *Kata'ı'l-Hayt/İpi kesti*).

He'l-başalteyn ıgbâr hınne/Bu iki soğan büyüktür).⁶

1. 2. Arapçada Bulunmayan Sesler ve Harfler

Lehçede, Latince ve Kürtçeden bazı harflerin ve seslerin kullanıldığına şahit olunmuştur. Bunlar, bazen başka bir dilden lehçeye geçen bir kelimeye bulundukları halleriyle bazen de Arap alfabesindeki bazı seslerin ve harflerin yerine kullanılmışlardır:

/O/ Sesi: O harfi, Arap alfabesinde kelimenin başında ise ^ا، kendisinden önce bir harf gelmişse , harfi ile yazılmıştır: (أَوْعَلُّمُ Oğlum te'êl/Oğlum gel). /O/ sesi, bazen /و/ sesi yerine kullanılmıştır:

ها الولد اِكْبَرُ) it-Tabî'a tehtî'r-rôh/Huy, canın/ruhun altındadır),⁷ Meclôk/Yaramaz) مَجْلُوكُ: او/ He'l-veled, iksîr meclôk huvve./Bu çocuk çok yaramazdır). Gökçe lehçesinde söz konusu sesin

⁵ Cemil Küçük, "Kur'ân Harflerinin Sıfatları (Sıfat-ı Hurûf)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (2017), 69.

⁶ Efe, "Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl", 42.

⁷ Çelik, *Mardin Lehçesi*, 45.

başka bir ses yerine kullanımına rastlanmaz iken Mardin'in Mahallemi lehçesinde, soru ve olumsuzluk edatı olan (مَا mâ)'nın "mô" şeklinde telaffuzu gibi bu sesin /v/ sesi yerine kullanıldığı görülmektedir.⁸

/G/ Sesi: G harfi, Osmanlıca alfabesindeki گ harfi ile yazılmıştır: (حَلَفُوا گول Hellekû gol/Gol attılar). /گ/ sesi bazen /ک/ veya /ج/ sesleri yerine kullanılmıştır:

(F: اللهُ أَكْبَرُ L: اللهُ أَكْبَرُ Allâhu egber/Allah en büyüktür), (F: گوم L: گوم Güm/Kalk. Lehçede, bu form sadece köpeğe söylenmekte olup, diğer canlılar için fiilin fasîh hali kullanılmaktadır).

(F: قوي Güçlü- L: گوي Geviy/Kendine güvenen/azgın. Lehçede, güç anlamında, fiilin fasîh şekli kullanılmaktadır), (F: ناقة L: ناقة Nêge/Dişi deve), (F: يگود L: يگود Iygûd/Elinden tutup yürütmek).¹⁰ Aynı kullanıma Harran diyalektinde de rastlanmaktadır: (F: الغمغم L: الغمغم ıl-Gumgum/Metal su kabı).¹¹

(F: جدت L: كيدس Gıdıs/Lehçede sap yığını), (F: نفلنا الإكداس Neşelne'l-ıgdês/Sap yığınlarını taşıdık). Gökçe lehçesinde sınırlı sayıdaki kelimelerde gerçekleşen, /g/ sesinin /ج/ sesi yerine kullanılması durumunun, Kahire Arap lehçesinde çokça vukû bulduğu ifade edilmektedir.¹²

/P/ Sesi: P harfi, Arap alfabesinde پ harfi ile yazılmıştır. Kapatmak fiili, lehçeye tef'îl/تفعیل kalıbında girmiştir: (قَبَّتِ البابَ Kappıtı'l-Bêb/Kapıyı kapat). Pis kelimesi de lehçede kullanılmıştır: (أَپِسْ مِنْ عَيْ عpyes mınnu mē bî ehed./Ondan daha pis kimse yok). /P/ sesinin, lehçeye girmiş yabancı kelimeler dışında başka bir ses yerine kullanıldığına rastlanmamıştır.

/J/ Sesi: J harfi, Arap alfabesinde ز harfi ile yazılmıştır. Jilet kelimesi olduğu gibi lehçede kullanılmıştır: (جِلَّتْ Jilêt/Jilet). /J/ sesinin bazen /ج/ sesi yerine kullanıldığına rastlanmıştır:

(F: نَجْدَة L: نَجْدَة Nejde/Özel isim), (F: جَدِيد L: إزدید Ijdîd/Yeni), (F: نَجْدَة إزدید جت مِنْ مازدین Nejde, ijdîd cet mın Mërdîn/Nejde, Mardin'den yeni geldi).

/Ç/ Sesi: Ç harfi, Arap alfabesinde چ harfi ile yazılmıştır: (چوگان Çügên/Baston-asa).¹³ Çakmak kelimesi lehçede kullanılmıştır: (چمق چاقماق/çakmak), (F: إغلقى الثوب بالچمق I'lıkı't-tûp bı'ç-çakmak/Ocağı çakmak ile yak). /Ç/ sesinin bazen /ج/ sesi, bazen de /ش/ sesi yerine kullanıldığına rastlanmaktadır:

(F: وجة L: وجة Vıçç/Yüz), (F: چقلب L: شقلب Çeklebe/Ters çevirme-Takla attırma), (F: خسلت وچي Heseltu vıççî/Yüzümü yıkadım).

⁸ Adnan Demircan, *Urfa-Mardin Hattı Memleketime Dair Yazılar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 322; Şayır, *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi*, 125, 145.

⁹ Araz - Çelik, "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri", 25.

¹⁰ Çelik, *Mardin Lehçesi*, 17.

¹¹ İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 5/1905; Abdulhakim Önel, *Harran Bölgesinde Konuşulan Arap Diyalektinin Dil Bilimsel Özellikleri ve Sözlü Edebiyat Malzemeleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 26.

¹² Mehmet Şayır, *Arapçanın Lehçelerine Giriş* (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023), 35.

¹³ Reinhart Peter Dozy, *Tekmiletu'l-me'âcimi'l-'Arabiyye* (Irak: Vizâretu's-Sekâfeti ve'l-İlâm, 2000), 2/351; Araz - Çelik, "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri", 79.

¹⁴ 'Umar Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âşıra* ('Âlemu'l-Kutub, 2008), 2/1224.

/ش/: (ف: بَلَّغْتُ Belë/Evet).

/Ė/ Sesi: Türkçe ile Arapçada bulunmayan bu ses, /e/ ile /i/ arasında bir sestem ibarettir. /Ė/ sesi, bazen /ای/، /اي/، /اي/، /اي/ veya /ل/ sesleri yerine kullanılmıştır:

/ای/: (F: بَلَّغْتُ Belë/Evet).

/اي/: (F: مِزَانٌ Mëzën/Tartı).

/اي/: (F: أَحْسَنُ Eħer/daha iyi).¹⁵

/اي/: (F: بَلَّغْتُ Belë/Evet).

/ل/: (F: كَاتِلٌ Kätel/Savaşçı), (F: نَائِمٌ Nëyim/Uyuyan).

Sibeveyhi (ö. 180/796) ile İbn Cinnî (ö. 392/1002) de imâle adında “Elifin, kendisinden sonra gelen kesraya yaklaştırılması ya da elif-ye veya fetha-kesra arasında bir sesle okunması.” şeklinde bir sestem bahsetmişlerdir.¹⁶

2. Lâm-ı Ta’rîf (ل)

Arap dilinde, vasıl hemzesi ve lâmdan müteşekkil olup isimlerin başına gelmek suretiyle belirlilik anlamı katan lâm-ı ta’rîfin,¹⁷ bu çalışmada anlamından ziyade okunuşu önem arz etmektedir. Arap gramerinde bu ekin, istisnai durumlar dışında hem elifi hem de lâmayı yazıda mevcut iken sesli olarak telaffuzlarında ise bazı kurallar söz konusudur. Bu kurallar, çalışmada ele alınan lehçedeki kullanımı ile karşılaştırmalı olarak şu şekilde özetlenebilir:

2.1. Lâm-ı Ta’rîfin İlk Harfi Olan Vasıl Hemzesinin Okunuşu

Fasîh dilde vasıl hemzesinin, kelimenin ilk harfi olduğunda okunduğu, önceki kelimedenden geçiş yapıldığında okunmadığı bilinmektedir. Bu durum lehçede de aynı olmakla birlikte fasîh kullanımda bu hemze, fetha harekesi ile okunurken¹⁸ lehçede ise kesra ile okunmaktadır:

(ت، ث، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن) ١ل-ه١ب١ز ي١ب١س ه١و١ Ekeltu br’l-me’leke/Kaşıkla yedim), (١ل-ه١ب١ز ي١ب١س ه١و١ ١ل-ه١ب١ز ي١ب١س ه١و١ Ekmek kurudur).

2.2. Lâm-ı Ta’rîften Sonra Şemsî ve Kamerî Harfler

Fasîh kullanımda, lâm-ı ta’rîften sonra şemsî bir harfin (ت، ث، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن) gelmesi durumunda lâm telaffuz edilmeyip kendisinden sonra gelen harfe idğâm edilmektedir. Lâm-ı ta’rîften sonra kamerî bir harfin (ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، و، ه، ي) gelmesi durumunda da lâm, cezimli olarak seslendirilmektedir:¹⁹

¹⁵ Efe, “Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl”, 44.

¹⁶ Ebû Bîşr ‘Amr b. ‘Usmân Sibeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1988), 4/117; İbn Cinnî, *Sırru şimâ’ati’l-i’râb* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), 1/59; Efe, “Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl”, 37-38; İsmail Temiz, “Fonetik Bir Olgu Olarak Arap Dilinde Harf Hareke İlişkisi”, *İlahiyat* 5 (30 Haziran 2021), 153.

¹⁷ İbn Cinnî, *Sırru şimâ’ati’l-i’râb*, 1/128, 2/31.

¹⁸ Ebû ‘Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Mukteḍab* (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, ts.), 1/253; İbn Cinnî, *el-Munşif* (Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Kadîm, 1954), 65.

¹⁹ Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-cumel fi’n-naḥv* (Dâru’l-Emel, 1984), 415.

(الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ يُحْسَبَانِ) eş-şemsu ve'l-kameru bi ħusbân/Güneş ve ay bir hesaba bağlı olarak hareket ederler).²⁰

Her iki özellikte de lehçe, fasîh kullanıma uyum sağlamaktadır:

(إِشْتِغَلَ كَمَا الْكَلْبُ أَوْ كَلَّ كَمَا السَّبُعُ) İştıgıl keme'l-kelib u kıl keme's-sebr/Köpek gibi çalış, aslan gibi ye).²¹

(إِلْدَهَبْ أَخِيرُ مِنَ الْفِضَّةِ هُوَ) İz-Zeheb eħer minı'l-fıddâ huvve/Altın, gümüşten daha iyidir).²²

Ancak lehçede cîm harfi, şemsî harf grubundan sayıldığı için şeddelenmektedir:

(الْحَرِيعَةُ بَارِدةٌ هِيَ) ıC-Cerî'e bërdi hiyye/Ayran soğuktur).

(إِشْتِغَلَ مَا يَعْرِفُ إِنْخَالَ الْجَوْعَانُ) ıŞ-Şıb'ên mê yı'rıf ıbhêlî'c-cô'ên/Tok, açın halinden anlamaz).²³

Arap alfabesinde bulunmayan ve lehçede kullanılan p ve g harfleri kamerî, ç ve j harfleri ise şemsî sayılmıştır:

/p/: (إِلْپِيسُ مَا أَحَبُّ) ıl-Pis mê eħıbbu/Pis olanı sevmem).

/g/: (إِلْغِدِيسُ أَكْبَرُ هُوَ) ıl-Gıdıs ıgbîr huvve/-Sap- yığını büyüktür).

/ç/: (إِلْچَقْمَقُ مَا قِيعَلَقُ) ıç-Çakmak mê ke-yı'lek/Çakmak yanmıyor).

/j/: (قَاتَا'تُ'لْ-هَاتُ بَرِجْ-جِلَتْيَ) Kaťa'tu'l-hayt bı'j-jilêtây/İpi jilet ile kestim).

3. Tâ-i Merbûta/Kapalı Te (ة)

İsimlerin sonuna müenneslik alâmeti olarak gelen bu harf, fasîh kullanımda kendisinden önceki hareke her zaman fetha olup vasıl halinde/kelimenin üzerinde durulmadığında /t/-/z/, durulduğunda ise /h/-/d/ sesiyle okunmaktadır.²⁴

Lehçede ise şu şekillerde kullanımına rastlanmaktadır:

3. 1. Özel İsimlerde Tâ-i Merbûta

Özel isimlerde tâ-i merbûta telaffuz edilmez ve öncesi fethadır: (فَاتِمَةُ Fâtma/Fatma), (هَاجِرَةُ Hécire/Hacire).

3. 2. Özel İsim Dışındakilerde Tâ-i Merbûta

Özel isim dışındakilerde de bu harf seslendirilmez. Ancak kendisinden önceki harfe bazen fetha, (F: شَجَرَةٌ - L: سَجَرَةٌ Sıcera/Ağaç), (F: حَجَرَةٌ - L: حَجَرَةٌ Həcera/Taş), (F: رَقَّةٌ Vereke/Kağıt/Yaprak); bazen de kesra harekesi verilir, (سَحْلَةٌ Sehli/Keçinin dişi yavrusu), (بَغْلَةٌ Beğli/Katır), (فَطِيمَةٌ Feṭîmi/Koyunun dişi yavrusu/kuzu). Bu durumun canlı-cansız ayırımı veya sondan önceki ikinci harfin sâkin olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak her iki tasnifin de istisnaları vardır: (حَيْمَةٌ Haymi/Çadır), (بَصَلَةٌ

²⁰ er-Rahmân 55/5.

²¹ Araz - Çelik, "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri", 99.

²² Efe, "Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl", 44.

²³ Çelik, *Mardin Lehçesi*, 52.

²⁴ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 3/292, 4/166.

Başalı/Soğan), (نَيْمِي Nıcmi/Yıldız), (بَقْرَة Baqara/İnek), (رُقْعَة Rıķ'e/Çaput-Bez parçası), (جَرِيْعَة Cerî'e/Ayran), (نَيْلَاخَة Tiffêhe/Elma), (حَدْرَة Hedre/Samanlık).

Tâ-i merbûta'dan önceki harfin kesralı olması durumunda, bu harfin ye harfine dönüştüğü (خَيْمِي Ĥaymi/Çadır) yanılışına düşmemek gerekmektedir. Tâ-i merbûta, kendisinden önce fetha geldiğinde okunmadığı gibi kesra gelmesi durumunda da seslendirilmemektedir. Ancak başka bir harfe dönüşmemektedir. Zira ye harfine dönüşseydi, kesradan sonra gelen ye harfi nedeniyle bir uzatma söz konusu olması gerekecekti ki bu uzatmanın meydana gelmediği görülmektedir: (خَيْمِي "Ĥeymî" şeklinde med/uzatma ile değil "ĥeymi" şeklinde kasır/uzatmasız okunmaktadır), (بَعَالِي "Başalî" değil "başalı" şeklinde okunmaktadır). Tâ-i merbûta'nın ye harfine dönüşmediğini gösteren bir diğer husus da izafet durumunda bu harfe hareke verilince te harfi olduğunun açığa çıkmasıdır: (خَيْمِي الْعَزَّ Ĥeymî'ti'l-'ezê/Taziye çadırı), (سَخْلِي الْجِيرَانِ Seḫlî'ti'l-Cîrân/Komşunun keçisinin (dişi) yavrusu). Bu örnekler bize tâ-i merbûta'nın öncesinin kesra olması durumunda, öncesinin fetha olması gibi seslendirilmediğini ve başka bir harfe dönüşmediğini göstermektedir. Mahallemleri ve Siirt Arap lehçelerinde tâ-i merbûta, (F: حَجَلَة - L: حجلة) Ĥecelê/Keklik) örneğinde olduğu gibi, ė harfine dönüşmektedir.²⁵

3. 3. Sonunda Tâ-i Merbûta Bulunan Bir Kelimenin Muzâf Olması

Sonunda tâ-i merbûta bulunan bir kelime muzâf/tamlanan olduğunda, muzâfun ileyhın/tamlayanın başında vasıl hemzesi varsa kendisine kesra harekesi verilir:

(سَخْلِي الْجِيرَانِ Seḫlî'ti'l-Cîrân/Komşunun keçisinin (dişi) yavrusu), (خَيْمِي السَّوْدَا Ĥeymî's-sevdê/Siyah çadır).

Bununla birlikte tâ-i merbûta'dan önceki iki harf harekeli ise kendisinden bir önceki harf sâkin kılınır:

(L: بَقْرَة - L: بَقْرَة الْجِيرَانِ Baqartî'l-Cîrân/Komşunun ineği), (L: سَجَرَة - L: سَجَرَة الْبَيْتِ Sıcartî'l-Beyt/Evin ağacı).

Muzâfun ileyhın başında vasıl hemzesi yoksa /h/ sesine dönüştürülmeden /t/ sesi ile okunur:

(بَعْلِي الْجِيرَانِ Beḡlî'ti cîrânne/Komşumuzun katırı), (وَرَقَة سَجَرَتْنَا Vereḳî'tne sıcırtne/Ağacımızın yaprağı).

4. Tenvîn

Lehçede kelimelerin sonu sâkin kılındığından dolayı tenvîn kullanımına rastlanmamıştır:

(وَلَدٌ غَرِيبٌ Ĥekeytu veled ḡerîb/Yabancı bir çocukla konuştum). Bu cümlede "veled" ve "ḡerîb" kelimelerinin her ikisi nekra olup tenvîn almaları gerekirken sonları sâkin kılınmıştır.

5. İ'lâl

İ'lâl; hemze, elif, vav ve ye harflerinde meydana gelen kalb/dönüşüm, hazif/harfi düşürme ve iskân/harekeyi düşürme gibi değişimleri ifade etmektedir.²⁶

5. 1. Kalb

²⁵ Demircan, *Urfa-Mardin Hattı Memleketine Dair Yazılar*, 342; Emin Cengiz, "Siirt Arapçasının Korunmasında Sözlü Kültürün Rolü", *Artuklu Akademi* 6/1 (2019), 70.

²⁶ Seyyid Şerîf el-Curcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 31.

Hemze, elif, vav ve ye harflerinde meydana gelen dönüşüm anlamında olan kalbin,²⁷ lehçe ve fasîh kullanımda gerçekleşme farkı şu şekildedir:

5. 1. 1. Elif, Vav ve Ye Harflerinin Hemzeye Dönüşmesi

Fasîh kullanımda elif, vav ve ye harfleri, kelimenin sonunda olup kendisinden önce zâid bir elif gelirse hemzeye dönüşür.²⁸ Bu kurala göre (F: حَمْرَى Ḥamrâ/Kırmızı), (F: دُعَا Du'êvun/Dua) ve (F: بُكَاءٍ Bukêyun/Ağlama) kelimeleri, (F: حَمْرَاءُ), (F: دُعَاءُ) ve (F: بُكَاءُ) şekline dönüşmektedir.²⁹

Lehçede aynı kural söz konusu olmakla birlikte eliften sonra gelen bu hemzeler seslendirilmemektedir. Hatta bu hemzeler, geçiş durumunda tekrar ortaya çıkan tâ-i merbûta'dan farklı olarak tamamen ortadan kaldırılmaktadır:

(F: حَمْرَاءُ—L: حَمْرَا Ḥamrâ/Kırmızı), (F: الْحَاِجَّةُ حَمْرَاهِي) 1C-Cêci ḥamrâ hiyye/Tavuk kırmızıdır),

(F: دُعَاءُ—L: دُعَا Du'ê/Dua), (F: دُعَاكَ مَا يَنْقَبِلُ) Du'êke mê yınkıbıl/Duan kabul olmaz),

(F: بُكَاءُ—L: بُكََا Bıkê/Ağlama), (F: بُكََا الْوَلَدُ فَيَنْسِيْعُ) Bıkê'l-veled ķeyınsımı'/Çocuğun ağlaması duyuluyor).

Arabistan'ın güneydoğusundaki bazı lehçelerde, bu ses olgusuna benzer “leḥleḥâniyye” diye isimlendirilen, kelime sonundaki uzatma sesinin okunmaması şeklinde bir kullanımdan da bahsedilmektedir.³⁰

Ayrıca fasîh kullanımda vav ve ye harfleri, (فَاعِلٌ) kalıbındaki zâid eliften sonra gelirse hemzeye dönüşür.³¹ (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ), (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ), (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ). Aynı şekilde vav harfi (فَاعِلٌ) kalıbındaki zâid eliften sonra da hemzeye dönüşür.³² (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ), (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ).

Lehçede ise (فَاعِلٌ) kalıbındaki /و/ sesi, /ي/ sesine dönüşürken, /ي/ sesi ise aynı kalır:

(فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ),³³ (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ).

(فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ).

Ayrıca mezkûr (فَاعِلٌ) kalıbındaki zâid eliften sonra gelen /و/ sesi de /ي/ sesine dönüşür. (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ) (فَاعِلٌ—فَاعِلٌ). Bu ses olgusuna, Hatay diyalektinde de rastlanmaktadır.³⁴

5. 1. 2. Hemzenin Elif, Vav veya Ye Harflerine Dönüşmesi

²⁷ Hüseyin Tural, *Mebâdiu ilmi's-sarf* (İstanbul: ensar, 2011), 243.

²⁸ Muberrred, *el-Mukteḍab*, 1/189; Ebû Bekr Muḥammed b. es-Serî' İbn Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv* (Beirut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.), 3/245.

²⁹ Ebû Sa'îd el-Ḥasen İbn 'Abdillâh es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitabi Sîbeveyh* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 5/128.

³⁰ Ebu'l-Faḍl Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fi' 'ulûmi'l-luḡati ve envâ'ihâ* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/177.

³¹ İbn Serrâc, *el-Uşûl*, 3/245; İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-kebîr fi't-taṣrîf* (Mektebetu Lubnân, 1996), 218.

³² el-Muberrred, *el-Mukteḍab*, 1/189.

³³ Musa Alp, “Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (01 Haziran 2011), 96; Çelik, *Mardin Lehçesi*, 41.

³⁴ Önel, *Harran Bölgesinde Konuşulan Arap Diyalekti*, 48.

Fasîh kullanımda iki hemze art arda gelir ve birincisi harekeli, ikincisi sâkin olursa, ikinci hemze, birinci hemzenin harekesi doğrultusunda uzatma sesine (/o/, /ı/ ve /u/) dönüşür.³⁵ (أَمْرٌ-أَمْرٌ), (أَمْرٌ-أَمْرٌ) gibi.

Lehçede ise (أَمْرٌ I'mır/Emret), (أَمْرٌ E'mır/Emrediyorum) gibi bazı istisnalarla birlikte, mezkûr durumlarda fasîh kullanımdaki uyuma ek olarak, sâkin hemzeden önce hemze dışındaki harfler geldiğinde de hemze uzatma sesine dönüşmektedir:

/ı/: (F: يَسْتَأْهِلُ -L: يَسْتَأْهِلُ Yıstêhıl/Layıktır),³⁶ (F: رَأْسٌ -L: رَأْسٌ Râs/Baş), (F: يَأْكُلُ -L: يَأْكُلُ Yêkıl/Yiyiyor), (F: نَأْخُذُ -L: نَأْخُذُ Nêhız/Alıyoruz).

/o/: (F: جُزْءٌ -L: جُزْءٌ Cuzû/parça).

/ı/: (F: ذَيْبٌ -L: ذَيْبٌ Zîb/Kurt), (F: جَيْتٌ -L: جَيْتٌ Cîtu/Geldim).

el-Mubberred (ö. 286/900) ile İbn Serrâc (ö. 316/929) bu şekilde bir kullanımın var olduğunu belirtmektedirler.³⁷

Lehçeye has bir diğer kullanım da kelimenin son harfi ve öncesi fetha olan hemzenin, /ı/-/ı/ sesine dönüşmesidir:

(F: قَرَأَ الْكِتَابَ -L: قَرَأَ الْكِتَابَ Qara'l-kitêb/Kitap okudu), (F: قَرَأْتُ الْقُرْآنَ -L: قَرَأْتُ الْقُرْآنَ Qaraytu Qur'an/Kur'an okudum),

(F: يَتَبَرَّأُ -L: يَتَبَرَّأُ Yıtberrê/Vazgeçiyor), (F: مَا يَتَبَرَّأُ مِنْ أَخُوهُ -L: مَا يَتَبَرَّأُ مِنْ أَخُوهُ Mê yıtberrê mın eḥûhu/Kardeşinden vazgeçmiyor),

(F: أَرَأَيْتُ الْمَرْأَةَ -L: أَرَأَيْتُ الْمَرْأَةَ Araytu'l-marâ/Kadını gördüm).³⁸

5. 1. 3. Vav Harfinin Ye Harfine Dönüşmesi

Fasîh kullanımda vav ve ye harfleri bir kelimedede bir araya gelir ve birincisi sâkin olursa vav harfi ye harfine dönüşür.³⁹

(لَوِيٌّ-لَوِيٌّ), (طَوِيٌّ-طَوِيٌّ), (مَزْمِيٌّ-مَزْمِيٌّ), (نَوِيٌّ-نَوِيٌّ), (سَيِّدٌ-سَيِّدٌ).

Lehçede, söz konusu seslerin kelimenin ortasında olması durumunda aynı dönüşüm meydana gelirken, kelimenin sonunda olduklarında dönüşüm gerçekleşmez:

(لَوِيٌّ-لَوِيٌّ Leviy/Bükmek), (طَوِيٌّ-طَوِيٌّ Tavîy/Katlamak).

Nâkıs fiillerin ism-i mef'ûllerinde de (مَزْمِيٌّ), (مَدْعُوٌّ) dönüşüm gerçekleşir ancak /o/ sesi, /ı/ sesine dönüşür ve /ı/ seslerinden biri telaffuz edilmez:

(F: مَزْمِيٌّ -L: مَزْمِيٌّ Mırmî/Yere bırakılmış), (F: مَدْعُوٌّ -L: مَدْعُوٌّ Mid'î/Davetli/Davet edilmiş).

³⁵ İbn Cinnî, *Sırru şimâ'ati'l-i'râb*, 1/128, 2/305.

³⁶ Ahmet Mahmut Gözün, "Arapçada Yerel Dil Olguları ve Takvîmu'l-Lisân Adlı Eser Işığında Hicri Altıncı Yüzyılda Irak Arapçasında Görülen Dil Varyantları", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2024), 362.

³⁷ Mubberred, *el-Muḥtedab*, 1/157; İbn Serrâc, *el-Uşûl*, 2/399.

³⁸ İbn Cinnî, *Sırru şimâ'ati'l-i'râb*, 2/370.

³⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/365.

Ayrıca fasîh kullanımda, orta harfi vav olan bir fiilin ism-i failinin (فَعَّلَ) kalıbındaki çoğulunda vav harfi, aynı kalabildiği gibi ye harfine de dönüşebilir. (فَعَّالٌ) kalıbında ise dönüşüm gerçekleşmez:⁴⁰

(نَوْمٌ-نَائِمٌ-نُومٌ-نُتِيمٌ-نُؤَامٌ), (صَوْمٌ-صَائِمٌ-صُومٌ-صَمِيمٌ-صُؤَامٌ).

Lehçede (فَعَّلَ) kalıbına rastlanamamış, (فَعَّالٌ) kalıbının da (فَعَّالٌ) şeklinde kullanılıp dönüşümün gerçekleştirildiği görülmüştür:

(صَيَّامٌ Şıyyâm/Oruçlular), (نِيَّامٌ Nıyyâm/Uyuyanlar). Hicaz lehçesinde de bu şekilde dönüşümün gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.⁴¹

5. 1. 4. Elif-i Maksûrenin Vav ve Ye Harflerine Dönüşmesi

Elif-i maksûre ile biten isim ve fiillere merfu bir zamir bitiştiğinde, söz konusu elif, kelimenin aslına döner. Yani aslı vav harfi ise vav harfine, ye harfi ise ye harfine dönüşür. Ancak elif-i maksûre, kelimenin dördüncü ve sonraki harflerinde olursa, aslına bakılmaksızın ye harfine dönüşür:

(رَمَيْتَ-رَمَيْتُ) (دَعَا-دَعَاؤُكَ), (رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ) Attığın vakit, atan sen değildin),⁴²

“Rabbim! Ben kavmimi gece gündüz davet ettim.” dedi),⁴³

وَأِذَا نَادَيْتُمُ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِينَا Namaza çağırdığınız vakit onunla alay eder, onu oyun edinirler).⁴⁴

Lehçede ise elif-i maksûre, bütün bu durumlarda aslına bakılmaksızın /ي/ sesine dönüştürülür: (دَعَيْتُ De’eytu immî/Annemi davet ettim).

5. 2. Nakil

Harekenin bir harften başka bir harfe aktarılması anlamındaki nakil, tek başına, kalb veya hazif ile beraber ya da ikisi ile beraber olabilmektedir. Naklin, hazif ile beraber gerçekleştiği bazı durumlarda lehçenin fasîh kullanımdan ayrıldığı şu noktalar tespit edilebilmiştir:

Ecvef (orta harfi illetli) fiillerin cezm durumunda ve ism-i mef’ûl (مَفْعُولٌ) kalıbında illet harflerinin harekesi, öncesindeki harfe nakledilir. Ardından iki sâkin harf bir araya geldiği için illet harfi hazfedilir:⁴⁵

(عَوَجٌ-مَعْوُجٌ-مَعْوُجٌ), (بَع-لَا يَبِيعُ-لَا يَبِيعُ), (فَوَل-لَا يَقُولُ-لَا يَقُولُ).

Lehçede, ecvef fiillerin cezm durumlarında nakil gerçekleşmekte ancak hazif meydana gelmemektedir:

⁴⁰ Muberrred, *el-Mukteḍab*, 1/128.

⁴¹ İbrâhîm Enîs, *Fi'l-lehecatî'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Ancelo el-Mışriyye, 1992), 92.

⁴² Enfâl 8/17.

⁴³ Nûh 71/5.

⁴⁴ Mâide 5/58.

⁴⁵ İbn Serrâc, *el-Uşûl*, 3/283; İbn 'Aķîl, *Şerhu İbn 'Aķîl 'alâ Elfıyyeti İbn Mâlik* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1980), 4/295; Tural, *Mebâdiu ilmi's-sarf*, 246.

(لَا يَقُولُ) Lâ'yqûl-Söylemesin), (لَا يَبِيعُ) Lâ'ybî'/Satmasın).

İsm-i mef'ûl kalıbında ise nakil ve hazfin her ikisi gerçekleşmemektedir:

(مَعْوُوجٌ Me'vûc/Eğriltilmiş), (مَبُيْعٌ Mebyo'/Satılmış).

5. 3. Hazif

Bir harfin düşürülmesi anlamında olan hazfin, fasîh kullanımda tahfif (hafifletme), iki sâkinin bir araya gelmesi veya cezm alâmeti olarak yapıldığı bilinmektedir. Lehçenin, fasîh kullanımdan farklı olduğu hazif şekillerinden tespit edilebilenler aşağıda zikredilmiştir.

5. 3. 1. Tahfif Amaçlı Hazif

Fasîh kullanımda ilk harfi vav olup müzâride orta harfi kesra olan türememiş fiillerin, müzâri ve emirlerinde vav harfi hazfedilmektedir:⁴⁶

(وَصَفَ-يَصِفُ-صِفْ), (وَصَلَ-يَصِلُ-صِلْ), (وَعَدَ-يُعِدُّ-عِدْ), (وَزَنَ-يُزِنُّ-زِنْ).

Lehçede aynı durumlarda, fiillerin bazılarında hazfin gerçekleştiği, genelinde ise gerçekleşmediği görülmüştür:

(وَصَلَ-يَصِلُ-إِصْلِ), (وَصَفَ-يُوصِفُ-إِوَصِفْ), (وَعَدَ-يُوعِدُّ-إِوَعِدْ), (وَزَنَ-يُوزِنُّ-إِوزِنْ).

Fasîh kullanımda olmayıp lehçede var olan hazif çeşitlerinden birisi de ef'âl-1 hamsenin (müzâri fiilin sonunda nun harfi bulunan formunun) sonundaki nun harfinin düşmesidir. Bu durum mezkûr fiile, muttasıl nasb zahirinin bitişmesi durumunda gerçekleşir:

(L: يَكْتُبُونَ Yıktıbûn/Yazıyorlar– L: يَكْتُبُوكَ Yıktıbûke/Seni yazıyorlar),

(L: يَكْتُبِينَ Tıktıbîn/Yazıyorsun– L: يَكْتُبِي Tıktıbiyu/Onu yazıyorsun),

(إِنِّي تَكْتُبِي? Inti tıktıbiyu?/Sen mi onu yazacaksın?).

Sadece lehçede var olan hazif çeşitlerinden birisi de zamirlerden /هـ/ sesinin düşmesidir. Bu durum (يَكْتُبُوكَ) gibi bazı istisnalarla birlikte, başında /هـ/ sesi bulunan bütün zamirlerin, herhangi bir kelimeye bitişmeleri durumunda gerçekleşir. (F: تَكْتُبِيهَ Tektubîhi) ve (F: هِنْتَهُ Hıntehu) kelimeleri, (L: يَكْتُبِي Tıktıbiyu/Onu yazıyorsun) ve (L: هِنْتُهُ Hıntu/Ona ihanet ettin) şeklinde telaffuz edilir:

(هِنْتُ رَوَّحِكْ مَا هِنْتُ) Hınt rôhık mê hıntu/Ona ihanet etmedin, kendine ihanet ettin).⁴⁷

Yine (F: كَتَبْنَا Kıtıbnâ) ve (F: عَلَيْنَا Ğalıbnâ) kelimeleri, (L: كَتَبْنَا Kıtıbnâ) vee (L: عَلَيْنَا Ğalıbnâ) şeklinde söylenir:

(سَلَّمْتُ عَلَيْهِمْ Sellemtu 'eleyın/Onlara selam verdim).

⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Munşif*, 184; İbn 'Usfûr, *el-Mumtî 'u'l-kebîr fi't-taşrif* (Mektebetu Lubnân, 1996), 280.

⁴⁷ Araz - Çelik, "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri", 93.

Lehçeye has bir diğer hazif çeşidi de zamirlerin sonundaki /ن/ seslerinden birisinin hazfedilmesidir. (F: عَلَيَّهِنَّ 'Aleyhinne) ve (F: كِتَابُكُنَّ Kitâbukunne) kelimeleri, (L: عَلَيْنِ 'Aleyin) ve (L: كِتَابُكِ Kitâbkı) şeklinde söylenir:

(كَرَيْتُ كِتَابُكِ Kereytu kitêbkın/Kitabınızı okudum).

5. 3. 2. İki Sâkinin bir Araya Gelmesinden Kaynaklanan Hazif

Fasîh kullanımda orta harfi, elif, vav ve ye harflerinden biri olan fiillerin, harekeli ref zamirine bitişmeleri veya cezm edilmeleri durumunda, orta harfi hazfedilmektedir:⁴⁸

(خَافَ-خَفَّتْ-خَفَّ) (بَاعَ-بَعَتْ-لَا تَبِيعُ), (قَامَ-قُمْتُ-لَا تَقُومُ).

Lehçede ise harekeli ref zamirine bitişme durumunda, fasîh kullanıma uygunluk görülse de cezm durumlarında fiilin orta harfinin düşürülmediğine şahit olunmuştur. Zira lehçede iki sâkin harf bir araya gelebilmektedir:

(كَمْ-كَيْمْتُ-لَا أَتَقُومُ) Kêm-Kımtu-le'tkûm/Kalktı-Kalktım-Kalkma),

(بَعْ-بَيْتُ-لَا أَتَبِيعُ) Bê-Bı'tu-le'tbî'/Sattı-Sattım-Satma),

(خَفْ-خَيْفْتُ-لَا أَتَخَافُ) Hêf-Hıftu-le'thêf/Korktu-Korktum-Korkma).

Fasîh kullanımda, (فَاعِلٍ) kalıbı ile onun cemi müzekker saliminin (kurallı eril çoğul) (فَاعِلُونَ/فَاعِلِينَ) kalıplarındaki menkûs (sonunda, öncesi kesra olan bir ye harfi bulunan) isimlerin, nekra (belirsiz) halinde, önce illet harfinin harekesi, harfe ağır gelmesinden dolayı sonra da illet harfinin kendisi, iki sâkinin bir araya gelmesinden ötürü hazfedilmektedir:⁴⁹

(زَامِيُونَ-زَامِيُونَ), (زَامِيِينَ-زَامِيِينَ), (زَامِيِي-زَامِيِي), (قَاضِيُونَ-قَاضِيُونَ), (قَاضِيِيْنَ-قَاضِيِيْنَ), (قَاضِيِي-قَاضِيِي).

Aynı durum, sonu illetli, türemiş/mezid fiillerin ism-i faili ile cemi müzekker saliminin nekra halinde de gerçekleşir:⁵⁰

(مُخَامِيُونَ-مُخَامِيُونَ), (مُخَامِيِينَ-مُخَامِيِينَ), (مُخَامِيِي-مُخَامِيِي).

Lehçede kelimelerin sonunun sâkin kılınması, tenvînin bulunmaması, harekenin harfe ağır gelmesi olgusunun uygulanmaması ve iki sâkinin de bir araya gelebilmesi nedeni ile aynı durumlarda hazif gerçekleşmez:

(قَاضِي كَادِي/Hâkim), (قَاضِيِيْنَ كَادِي/Hâkimler), (قَاضِيِيْنَ كَادِي/Imnekkêyîn/seçilmişler),

(جَا قَاضِيِيْنَ كَادِي Cê kâdî mın Ankara te'y'evını'l-kâdîyîn bı'l-mehekemi/Mahkemede, hakimlere yardım etmesi için Ankara'dan bir hâkim geldi).

⁴⁸ İbn Cinnî, *el-Munşif*, 243; İbn 'Uşûr, *el-Mumtî*, 152; Esmer Râcî, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ilmi's-şarf* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 147.

⁴⁹ İbn 'Uşûr, *el-Mumtî*, 351, 383.

⁵⁰ Sa'îd el-Efğânî, *el-Mûciz fi kavâ'idil-luğati'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 143.

Fasîh kullanımda nâkıs (son harfi illetli) fiillerin sonundaki illet harfi, elif-i maksûre ise mâzî fiillerde çoğul ‘vav’larına ve müenneslik ‘te’sine; müzâri fiillerde de çoğul ‘vav’larına ve muhataba ‘ya’sına bitiştiğinde düşer:⁵¹

(يُرْضَى-يُرْضُونَ-تُرْضَى), (دَعَا-دَعَا-دَعَتْ), (رَمَى-رَمَوْا-رَمَتْ).

Mezkûr fiillerin sonundaki illet harfi vav veya ye harfi ise mâzî fiillerde çoğul ‘vav’larına; müzâri fiillerde de çoğul ‘vav’larına ve muhataba ‘ya’sına bitiştiğinde sondaki illet harfi düşer:⁵²

(يُرْمَى-يُرْمُونَ-تُرْمَى), (يَدْعُو-يَدْعُونَ-تَدْعُونَ), (رَضِيَ-رَضُوا), (رَخَّو-رَخَّو).

Lehçedeki kullanım ise nâkıs fiilin yukarıda zikredilen durumların tamamında fasîh kullanıma uygunluk arz ederken, sadece fiilin son harfinin ye olması ve mâzîde ilk harfinin kesra ile harekelenmesi durumunda hazif yapılmamaktadır:

(نَسِيَ-نَسُوا-نَسِيتُ) Nısı-Nısyû-Nısyıt/Unuttu-Unuttular-unuttu),

(مَشَى-مَشُوا-مَشِيتُ) Mışî-Mışyû-Mışyıt/Yürüdü-Yürüdüler-yürüdü),

(دَعَا-دَعَوْا-دَعَا) De’ev rifeğin le beytın/Arkadaşlarını evlerine davet ettiler),

(مَا يَدْعُونَ أَحَدًا لِّلْعَرْسِ) Mē yid’evn ehed le’l-ırs/Düğüne kimseyi çağırıyorlar),

(مَا قَلَّوْا مَكَّةَ مَشُوا إِلَى مَا رَدَّيْنِ) Mē keffev mekkîne mışyû ilê Mërdîn/Araç bulamadılar, Mardin’e kadar yürüdüler).

5. 3. 3. Cezm Alâmeti Olarak Hazif

Nâkıs müzâri fiilin başına cezm edatı gelmesi durumunda, ef’âl-i hamse (sonunda nun harfi bulunan formları) hariç, bu fiilin sonundaki illet harfi, cezm alâmeti olarak hazfedilir:⁵³

(تَرْمَى-لَمْ), (يَرْمَى-لَا يَرْمِ).

Lehçede ise aynı durumlarda sondaki illet harfi hazfedilmemektedir:

(يَرْمَى-لَا يَرْمِ) Yırmî-Lê yırmî/Yere bırakıyor-Yere bırakmasın),

(تَرْمَى-لَمْ) Tırmî-Irmî/Yere bırakıyorsun-Yere bırak),

(إِرمَى كِتَابُكْ) Irmî kitêbık/Kitabını yere bırak).

Fasîh kullanımda ef’âl-i hamsede, fiilin sonundaki nun harfi cezm alâmeti olarak hazfedilmektedir:⁵⁴

(يَكْتُبُونَ-لَا يَكْتُبُوا).

⁵¹ İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 338; er-Rađî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1975), 3/110; Selman Yeşil, “Arap Dilinde İ’lâl Kuralları ve Uygulamalı Örnekleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (15 Haziran 2019), 278.

⁵² Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 3/110.

⁵³ Muberrred, *el-Mukteḍab*, 1/134; İbn Hişâm, *Evḍaḥu’l-mesâlik alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Fikr li’ṭ-Ṭibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1431), 1/93.

⁵⁴ el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *el-Cumel fi’n-naḥv*, 1995, 331.

Lehçede ise emr-i hâzır durumunda söz konusu nunlar hafzedilerek fasîh kullanıma uyum sağlamakla birlikte, diğer durumların hiçbirinde nun harfi cezm alâmeti olarak hafzedilmemektedir:

(أَتَقِيلُونَ) Eylül sîrû le'tkaylûn/Eylül ayında yürüyün, kaylule (öğle uykusu) yapmayın).⁵⁵

5. 4. İskân/Teskîn

İskân veya teskîn, illet harfinin harekesinin hafzedilmesi veya bir önceki harfe verilmesi suretiyle sâkin kılınmasıdır. Lehçenin, fasîh kullanımdan farklı olduğu söz konusu olgulardan tespit edilebilenler şu şekildedir:

Vav ve ye harfleri, kelimenin sonunda olmaları durumunda, damme ve kesra hareketleri kendilerine ağır geldiği için bu hareketler düşürülerek sâkin kılırlar. Bu harfler, kelimeye bir zamir eklendiğinde de söz konusu hareketleri almazlar:⁵⁶

(الْقَاضِي-قَاضِيكُمْ), (يَدْعُو-يَدْعِيهَا), (يَدْعُو-يَدْعِي).

Lehçe, teskîn durumunda fasîh kullanıma uyum sağlasa da zamir bitişmesi esnasında bu harflerin hareke alabilmeleri konusunda farklılık arz etmektedir:

(يُرْمِي-يُرْمِي) Yırmî-Yırmîyû/Yere bırakıyor-Onu yere bırakıyor),

(قَاضِي-قَاضِي) Kâdî-Kâdîyın/Kadı-Onların kadısı),

(جَا قَاضِي إِجْدِيدُ إِمْبَدَل قَاضِي) Cê kâdî ijdid imbedêl kâdîyın/Onların hakiminin yerine yeni bir hâkim geldi).

6. İbdâl

Bir sesin yerine başka bir ses getirmek anlamındaki ibdâl, genelde sahih harfler, bazen de illetli ve sahih bütün harfler arasında meydana gelen değişim ve dönüşüm için kullanılmıştır.⁵⁷ Lehçeye sonradan girmiş bazı sesler ile Arap dilindeki bazı sesler arasındaki ibdâl olgusu, “Arapçada Bulunmayan Harfler ve Sesler” başlığı altında zikredildiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

Lehçenin, fasîh kullanımdan farklılık arz ettiği ibdâl olgularından tespit edilebilenler şu şekildedir:

/ف/ ve /ث/ Sesleri: Fasîh kullanımda (فُ) Fû/Ağız kelimesinin izafet hali dışında, /و/ sesi, /ل/ sesi ile değiştirilerek (فَم) Femun şeklinde okunur.⁵⁸

Lehçede ise söz konusu kelimenin izafet hali de dahil her zaman /و/ sesi, /ل/ sesi ile değiştirilmekle birlikte /ف/ sesi de /ث/ sesi ile değiştirilmektedir:

⁵⁵ Araz - Çelik, “Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri”, 79.

⁵⁶ İbn Serrâc, *el-Uşûl*, 2/164.

⁵⁷ Tural, *Mebâdiu ilmi's-sarf*, 243; Halil İbrahim Kocabıyık - Yeliz Açar, “Arap Dilinde İbdâl”, *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 3/1 (01 Ocak 2020), 59, 60.

⁵⁸ Muberrred, *el-Mukteḍab*, 1/239; Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Aḥmed İbn Hâleveyh, *Leyse fî kelâmi'l-'Arab* (Mekke, 1979), 217.

(مُ سِمْم/Agız), (فَتْحُ ثِيَابٍ Ifteḥ sım̄mık/Agzını aç), (سِمْمِي Benim ağzım), (سِمْمِي'c-cemel/Devenin ağzı), (سِمْمِي'c-cemel, egbar mın sım̄mı'l-bakara huvve./Devenin ağzı, ineğin ağzından daha büyüktür).

(F: فُوم – L: فُوم Sûm/Sarımsak), (ف: فُوم Ekelto Sûm/Sarımsak yedim).

/-/ع/ Sesleri: (F: الْقُرْآن – L: الْقُرْآن Qur'ân/Kur'ân), (قَرَيْتُ الْقُرْآنَ Qarayıtu'l-Qur'ân/Kur'ân okudum).

Aynı sözcüklerde olmasa da 'An'ane olarak adlandırılan bu kullanımdan İbn Sikkât (ö. 244/858), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve Ebû Mansûr es-Se'âlibi (ö. 429/1038) gibi dil alimleri de bahsetmişlerdir.⁵⁹

/-/ت/ Sesleri: Bu olgu, hemze ile başlayan fiillerin, türemiş/mezid infi'âl/انفعال vezninde gerçekleşmektedir:

(F: إِنْتَكَلَ – L: إِنْتَكَلَ Intekel/yenildi), (الْحَبِيزُ كِنِ الْتَكَلِ il-Hıbiz kını'ntekel/Ekmek yenilmiş),

(F: إِنْتَحَدَ – L: إِنْتَحَدَ Inteḥez/Satın alındı), (مَا بَقِيَ يَنْتَحِدُ شَيْءٌ Mâ beḳ yıntıḥız şî./Bir şey satın alınamıyor artık).

Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), ifti'âl/افتعال vezninde (أَحَذَ Eḥaze) fiilinin hemzesinin her zaman /ت/ sesine dönüştüğünü savunmaktadır: (أَتَحَذَ – إِنْتَحَدَ) İ'teḥeze- İtteḥeze /Satın alındı).⁶⁰ Genel görüş, bu fiilde dönüşüm olmadığı ve fiilin aslının (حَذَ) olduğu şeklindedir. Bazı alimler, ifti'âl/افتعال vezninde, ilk harfi hemze olan bütün fiillerin hemzelerinin /ت/ sesine dönüşmesinin caiz olduğunu söylemişlerdir.⁶¹

/-/د/ Sesleri: (F: وَدَّ – L: وَدَّ Veddun/Kazık).

/خ-/ع/ Sesleri: (F: أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ – L: أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ Esteḥfirullâh/Allah'tan bağışlama dilerim),

(F: غَسَلْتُ – L: غَسَلْتُ Heseltu/Yıkadım), (وَجِي وَاسْتَحْفَرْتُ رَبِّي وَاسْتَحْفَرْتُ رَبِّي) Heseltu vıççî v'isteḥfertu Rabbî/Yüzümü yıkadım ve Rabbimden bağışlanma diledim).

/ز-/س/ Sesleri: (F: لَزَقْتُ – L: لَزَقْتُ Lezeḳ/Yapıştırdı), (لَزَقْتُ الْوَرَقَاتِ ابْتِغَاءً Lezqtu'l-verekât ı'b-ba'dım/Yaprakları birbirine yapıştırdım),

/ز-/ص/ Sesleri: (F: صَغِيرٌ – L: صَغِيرٌ İzgeyyır, ızğâr/Küçük, küçükler), (أَخُوِي إِزْغَيْرٌ Eḥûy ızgeyyır huvve/Kardeşim küçüktür).

/ب-/م/ Sesleri: (F: بِسْمَاءٍ – L: بِسْمَاءٍ Bismâr/Çivi), (الْبِسْمَاءُ إِزْغَيْرٌ il-Bismâr ızgeyyır huvve/Çivi küçüktür).

/ث-/ش/ Sesleri: (F: شَجَرَةٌ – L: شَجَرَةٌ Sicera/Ağaç), (سَجَرَتُنَا إِهْدَارَتْ Siceritnê ihḍarrıt/Ağacımız yeşerdi).

(F: جَدْتُ – L: جَدْتُ Gıdıs/Lehçede sap yığımı), (نَقَلْنَا الْإِغْدَسَ Neḳelne'l-ıgdês/Sap yığınlarını taşıdık).

⁵⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk İbn Sikkât, *el-Qalbu ve'l-İbdâl*, ts., 7; Ebû Huseyn Ahmed İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğati'l-'Arabiyyeti ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arabi kelâmihâ*, 1997, 35; Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-luğa ve şırru'l-'Arabiyye* (İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 2002), 90; İbrâhîm Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, 110.

⁶⁰ Cevherî, *eş-Şihâh*, 2/559.

⁶¹ Hâlid b. 'Abdullâh el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih ala't-Tavdîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2000), 2/738.

/k/-/h/ Sesleri: Türkçeden lehçeye girmiş yaprak kelimesinde bu olgu gerçekleşmektedir. (يَپْرَهْ/يَپْرَهْ), (يَپْرَهْ/يَپْرَهْ) Ekelne yepreh/Yaprak -sarması- yedik).

Gökçe lehçesinde rastlanmayan, /s/-/s/, /l/-/o/, /g/-/q/, /z/-/v/, /p/-/v/ gibi bazı ibdâl olgularının, Harran, Mahalleme, Siirt ve Hatay Arap diyalektlerinde gerçekleştiği belirtilmektedir.⁶² Yine Gökçe Arap lehçesinde sesler arasındaki değişim nadir iken, Siirt Arap lehçesinde, /t/ sesi yerine /f/ sesinin kullanılması gibi ibdâl olgusunun, bazen bütün kelimelerde gerçekleştiği belirtilmektedir.⁶³

7. Ses Türemesi

Bir kelimeye, kendi aslında bulunmayan bir sesi sonradan ilave etmek şeklinde tarif edilen ses türemesi,⁶⁴ lehçede sözcüğün baş tarafına yapılan eklemeye yani öntüreme/protez⁶⁵ şeklinde gerçekleşmektedir. Birçok Arap lehçesinde gerçekleşen bu ses olgusunun, Latince'deki "special" sözcüğünün, İspanyolcaya girdiğinde iki ünsüz harf ile başlamak için başına /e/ sesinin eklenip "especial" şeklini alması gibi iki sahih harf ile kelimeye başlamak istenilmemesinden kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁶

Lehçede öntüreme, zamir, ism-i işâret, ism-i mevsûl, harf, mücerred/türememiş mâzî fiiller ve üçüncü ile dördüncü harfleri aynı anda sâkin olan kelimeler gibi istisnalarla birlikte, ilk iki harfi harekeli üçüncü harfi sâkin olan kelimelerde meydana gelmektedir:

(F: مُحَمَّدٌ – L: مُحَمَّدٌ) Imhemmed/Muhammed),

(F: كَوَارَةٌ – L: كَوَارَةٌ) Ikvâra/Arı kovarı),⁶⁷

(F: قُمَامَةٌ – L: قُمَامَةٌ) İkmêmi/Süprüntü-Lehçede yığından geri kalan),⁶⁸

(F: غِيضَةٌ – L: غِيضَةٌ) Imhîda/Hayız bezi-Lehçede: çiftleşme zamanı gelmiş dişi köpek),⁶⁹

(F: يُقَاتِلُ – L: يُقَاتِلُ) Iyķētl/Dövüşüyor),

(F: تَقَدَّمَتْ – L: تَقَدَّمَتْ) Itķeddemit/Öne geçti),

(F: يَقُولُ – L: يَقُولُ) Iyķûl/Söylüyor), (F: مَا يَنْقُولُ – L: مَا يَنْقُولُ) Me'yķûl eş kı's-sımı'/Ne duyduğunu söylemiyor).

⁶² Önel, *Harran Bölgesinde Konuşulan Arap Diyalekti*, 52; Demircan, *Urfa-Mardin Hattı Memleketine Dair Yazılar*, 322; Mehmet Şirin Çıkar - Abdulhadi Timurtaş, "Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri" 29 (2009), 97; Mahmut Ağbaht, *Hatay Yerleşik Arap Diyalektleri Wals'e Göre Dil Özellikleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 46.

⁶³ Çıkar - Timurtaş, "Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri", 96-97.

⁶⁴ Aylin Koç, "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 28 (2010), 48.

⁶⁵ Tahsin Benguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986), 36.

⁶⁶ Dâvud 'Abde, *Dirâsât fî 'ilmi eşvâti'l-'Arabîyye* (Amman: Dâru Cerîr, 2010), 73-81.

⁶⁷ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1993), 5/156.

⁶⁸ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn* (Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.), 4/147; Emrullah İşler - İbrahim Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük* (Ankara: Fecr, 2008), 282.

⁶⁹ Muhammed Murteḍâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l- 'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Dârü'l-Hidâye, ts.), 18/314.

Bu hemze, (يَكْتِبُ Yıktıb/Yazıyor), (مَحْمُودٌ Mehmûd/Mahmut) kelimelerinin başına getirilmemektedir. Zira üçüncü harfleri sâkin değildir. İsimlerin istisnasına da (كِتَابٌ Kitêb/Kitap) ve (طَلَاكٌ Talâk/Boşama) kelimeleri örnek olarak verilebilir. Kelimelerin başına vasıl hemzesi getirme uygulamasının Gökçe Arap lehçesine has olmadığı, Türkiye’de konuşulan diğer Arap lehçelerinde de yaygın olduğu bilinmektedir:

(F: يُقُولُ – L: اِيْقُولُ Iyqûl/Söylüyor),⁷⁰

(F: مُصَلِّيٌ – L: اِمْصَلِّيٌ Imşallîn/Namaz kılanlar-Cemaat),⁷¹

(F: مُصَفَّىٌ – L: اِمْصَفَّىٌ Imşaffâ/Süzülmüş),⁷²

(F: يُشَاوِرُ – L: اِيْشَاوِرُ Iyşâvır/Fısıldaştı).⁷³

Temîm ve Esed kabilelerinin bu tür kelimelere elif sesi eklemekten ilk harflerini kesra ile telaffuz ettikleri aktarılmaktadır: (F: كَبِيرٌ – L: كَبِيرٌ Kıbîr/Büyük).⁷⁴

8. Muhâlefet/Dissimilation

Muhâlefet, aynı olan ve art arda gelen iki harften ikincisini, şeddenin ağırlığından kurtulmak için başka bir harfe çevirmek şeklinde tarif edilmektedir.⁷⁵ Mudâ’af (üç harfli olup ikinci ve üçüncü harfi aynı olan) fiillerde meydana gelen bu ses olgusu, lehçede, hazif yapılmadan aynı harflerin idğâmı/şeddelenmesi ve ye harfinin eklenmesi şeklinde gerçekleşmektedir:

(F: مَدَدْتُ – L: مَدَدْتُ Meddeytu/Uzattım), (F: مَدَدْتُ الْعُودَ – L: مَدَدْتُ الْعُودَ Meddeytu’l-’ûd/Sopayı uzattım),

(F: شَدَدْنَا – L: شَدَدْنَا Şeddeynê/Bağladık),

(F: فَرَّيْنَا Ferreyne/Uçtuk).

Benî ‘Âmir lehçesinde mudâ’af fiillerin aynı olan harflerinden biri hafzedilmekte ancak ye harfi eklenmemektedir: (F: ظَلَّلْتُ – L: ظَلَّلْتُ).⁷⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de söz konusu lehçenin kullanımına uygun (ظَلَّ ظَالَةً/Sürdü-Devam etti) fiilinin iki ayette geçtiği bilinmektedir:

(F: وَانْظُرْ إِلَى الْهَيْكَلِ الَّذِي ظَلَّلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا) Tapıp durduğun ilahına bir bak...),⁷⁷

(F: فَظَلَّمْتُمْ تَفَكَّهُونَ) Hayretler içinde kalırdınız).⁷⁸

⁷⁰ Ak, *Mahalleli Arap Diyalektinde Fiiller*, 27.

⁷¹ Yakup Göçmen, “Hatay’ın Altınözü İlçesinde Kullanılan Arapça Lehçesi ve Bu Lehçede Yer Alan Bazı Atasözleri”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2022), 873.

⁷² Emin Cengiz, “Siirt Arapçasında Dilsel Farklılıklar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 366.

⁷³ Abdulhakim Önel, “Harran Bölgesi Arap Diyalektinin Kelime Semantiğinde Bazı Anlam Değişimleri ve Alternatif Kelime Kullanımları”, *Artuklu Akademi* 9/2 (2022), 296.

⁷⁴ İbrâhîm Enîs, *Fi’l-lehecâti’l-’Arabiyye*, 98.

⁷⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtu’l-luğaviyye* (Mektebetu Nahdati Mısır, 2010), 139; Önel, *Harran Bölgesinde Konuşulan Arap Diyalekti*, 86.

⁷⁶ İbn ‘Aqîl, *Şerhu İbn ‘Aqîl*, 4/273.

⁷⁷ Tâhâ 20/97.

⁷⁸ el-Vâkı’a 56/65.

Lehçe kullanımına benzer, aynı harflerden ikincisinin düşürülüp yerine ye harfinin eklenmesi şeklinde bir uygulamadan da bahsedilmektedir: (حَسِيتُ Ḥesîtu/Algıladım).⁷⁹

Fasîh kullanımda mudâ'af fiiller merfu muttasıl zamire bitiştiğinde idğâm yapılmadığı için muhâlefet meydana gelmemektedir.

9. el-Kalbu'l-Mekânî/Metatez/Göçüşme/Ses Aktarımı

Sözcük içinde seslerin, özellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi⁸⁰ şeklinde tarif edilen bu ses olgusuna, klasik eserlerde el-kalbu'l-mekânî adı verilmektedir.⁸¹ Bu çalışmada, lehçe kullanımında meydana gelmiş, böylece fasîh kullanımdan farklılaşmış ses aktarımına değinilmiştir.

/ج/-ع/ Sesleri: (F: مِلْعَتُنْ Mil'eḳetun/Kaşık) kelimesi (L: مِلْعَةٌ Me'leḳe) şeklinde seslendirilmektedir: (عَكَلْتُ بِالمِلْعَةِ Ekeltu bî'l-me'leḳe/Kaşıkla yedim).

/ر/-أ/ Sesleri: (F: رَأَى Ra'â/Gördü) fiili sadece mâzîde (L: أَرَى Erâ/Gördü) şeklinde kullanılmaktadır: (أَرَيْتُ البَيْتَ Eraytu'l-beyt/Evi gördüm).

/ن/-ل/ Sesleri: (F: لَعَنَ Le'ane/Lanetledi) fiili (L: نَعَلَ Ne'ele) şeklinde istimâl edilmektedir: (لَعَنَ اللهُ Alla yın'elu/Allah onu lanetlesin).

Mahallemi lehçesinde ses aktarımı olgusunun, Gökçe lehçesinden daha fazla gerçekleştiği görülmektedir. Mesela Mahallemi lehçesinde, (F: نَمْلَتُنْ Nemletun/Karınca, سَبَحَ Sebeḥe/Yüzdü) sözcüklerinin, “lemmênë, zebeḥ” şeklinde telaffuzu ile göçüşme gerçekleşirken,⁸² Gökçe lehçesinde fasîh kullanıma uygun kullanılmaktadır.

Sonuç

Çalışmada ele alınan bölgedeki Arapların, Türkler ve Kürtler arasında azınlık olmalarına rağmen dillerini muhafaza ettikleri, konuştukları lehçenin de meydana gelen birçok değişime rağmen hala bir Arap lehçesi olarak varlığını devam ettirmekte olduğu görülmüştür. Gökçe lehçesinin fonetik ve morfolojik incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Lehçeye, Arap alfabesinde bulunmayan sesler ve harfler girmiş olup, bunlar bazen Arapçalaştırılmış bir kelimedede bulundukları halleriyle bazen de Arapça kelimelerdeki bazı seslerin ve harflerin yerine kullanılmıştır. Özellikle fasîh kullanımda çok az bulunan ve imale olarak adlandırılan /e/ ile /a/ sesi arasında bir sestten ibaret olan /ë/ sesinin, lehçede sıkça kullanıldığı gözlemlenmiştir.

⁷⁹ Zeccâcî, *Kitâbu 'l-cumel fi 'n-naḥv*, 415.

⁸⁰ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015), 2/52; Yaşar Fatih Akbaş - Yakup Kızılkaya, “Arap Belâgatinde Cümle Düzeyinde Kâlb (Göçüşme)”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2024), 123.

⁸¹ Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Hasen, *er-Râmûz 'ala 'ş-şihâh* (Dımaşk: Dâru Usâme, 1986), 42; Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu 'l-luğati 'l-'Arabîyyeti 'l-mu'âşıra*, 3/1975.

⁸² Şayır, *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi*, 43.

- Lâm-ı ta'rîften sonra geldiklerinde lâmin okunup okunmamasına göre iki grup şeklinde sınıflandırılan Arap alfabesindeki harflerden, sadece cîm harfinin fasîh kullanımda kamerî harfler arasında iken, lehçede şemsî harfler arasında sayıldığı tespit edilmiştir.

- Lehçede, tâ-i merbûta'nın vasil olmadığına seslendirilmediği, vasil olduğunda da fasîh kullanımın aksine öncesinin hep kesra olduğu görülmüştür.

- Kelime sonlarının lehçede hep sakın kılındığına şahit olunmuş, tenvin kullanımına rastlanamamıştır.

- Zâid eliften sonra, vav ve ye harflerinin hemzeye dönüşmesi fonetik kuralında lehçenin, fasîh kullanıma uymadığı tespit edilmiştir.

- İki sâkin harfin bir araya gelemeyeceği, gelmeleri durumunda zayıf harfin hazfedilmesi gerektiği kuralında, lehçenin fasîh kullanıma uymamakta olduğu ve lehçede iki sâkinin bir araya gelmesi durumunun çokça vuku bulduğu gözlemlenmiştir.

- Vav ve ye harflerinin art arda gelmeleri neticesinde vav harfinin ye harfine dönüşüp idğâm edilmeleri olgusunda lehçe, sadece kelimenin ortasında gerçekleşmesi durumunda fasîh kullanıma uyum arz etmektedir. Lehçede, vav ve ye harfleri, kelimenin sonunda olunca idğâm edilmemektedir.

- Fasîh kullanımda, bazı durumlarda illet harfleri harekelerin bir kısmını almazken, lehçede aynı durumda söz konusu harekelerin mezkûr harflere verildiği görülmüştür.

- Kalb, hazif ve iskân gibi olgularda lehçenin, fasîh kullanımdan birçok yerde farklılık arz ettiğine şahit olunmuştur.

- Gökçe lehçesinde, Anadolu'daki diğer Arap lehçelerine oranla daha az gerçekleşse de ibdâl diye isimlendirilen, ğayn harfi yerine ħa harfinin kullanılması gibi bazı sahih harflerin birbirleri ile değiştirilmesi olgusuna da rastlanmıştır.

- Fasîh kullanımda az rastlanan bazı sahih harflerin yer değiştirmesi olgusunun, lehçede, fasîh Arapçaya oranla daha fazla, Anadolu'daki diğer Arap lehçelerine oranla da daha az bulunduğu saptanmıştır.

Neticede Arap dilinde daha akıcı bir konuşma amacıyla gerçekleştirilen fonetik ve morfolojik değişimlerde, lehçenin, fasîh kullanıma bazen tam, bazen kısmen uyduğuna, bazen de tamamen farklılık arz ettiğine şahit olunmuştur. Bununla birlikte, fasîh kullanımda bulunmayan bazı fonetik ve morfolojik değişimlerin lehçede var olduğu gözlemlenmiştir. Ancak diğer Arap lehçeleri ile kıyaslandığında bu mezkûr değişimlerin, Gökçe lehçesinde nispeten daha az gerçekleştiği görülmüştür.

Kaynakça

- Ağbaht, Mahmut. *Hatay Yerleşik Arap Dialektleri Wals'e Göre Dil Özellikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ahmed Muhtâr, 'Umar. *Mu 'cemu'l-luğati'l- 'Arabiyyeti'l-mu 'âşıra*. 'Âlemlü'l-Kutub, 2008.
- Ak, Memet. *Mahallemleri Arap Dialektinde Filler*. İzmir: Duvar Yayınları, 2021.
- Akbaş, Yaşar Fatih - Kızılkaya, Yakup. "Arap Belâgatinde Cümle Düzeyinde Kâlb (Göçüşme)". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2024), 120-144.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Alhamd, Amar. *Suriye'deki Raqa Aşiretleri Üzerine Bir Araştırma Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Profiller*. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Araz, M. Ali Klay - Çelik, İzzettin. "Mardin Gökçe Köyü ve Çevresinde Kullanılan Arapça Atasözleri (Karşılaştırmalı Tematik Bir Çalışma)". *Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (2022), 65-106.
- Benguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.
- Cengiz, Emin. "Siirt Arapçasında Dilsel Farklılıklar". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 359-377.
- Cengiz, Emin. "Siirt Arapçasının Korunmasında Sözlü Kültürün Rolü". *Artuklu Akademisi* 6/1 (2019), 67-88.
- Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd. *eş-Şihâh tâcu'l-luğa ve şihâhu'l- 'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Curcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Çelik, İzzettin. *Mardin Lehçesinde Kullanılan Arapça Atasözü ve Duaların Fasih Arapça ve Türkçedekilerle Mukâyesesi (Gökçe Köyü ve Çevresi Örneği)*. Kıbrıs: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Çıkar, Mehmet Şirin - Timurtaş, Abdulhadi. "Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri" 29 (2009), 87-112.
- Dâvud 'Abde. *Dirâsât fi 'ilmi eşvâti'l- 'Arabiyye*. Amman: Dâru Cerîr, 2010.
- Demircan, Adnan. *Urfa-Mardin Hattı Memleketime Dair Yazılar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Derbas, Nesrin. *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçesinin Kültürel Kimliği*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Dozy, Reinhart Peter. *Tekmiletu'l-me'âcimi'l- 'Arabiyye*. Irak: Vizâretu's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm, 2000.
- Efe, Mehmet Emin. "Gökçe Arap Lehçesinde İsm-i Tafdîl". *Batı İslam Araştırmaları -III-*. 35-48. Kahramanmaraş: klm Yayınları, 2024.
- Esmer Râcî. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ilmi's-şarf*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Esterâbâdî, er-Râdî. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1975.
- Ezherî, Hâlid b. 'Abdullâh. *Şerhu't-Taşrîh ala't-Tavdîh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Ferâhîdî, el-Hâlîl b. Aḥmed. *el-Cumel fi'n-naḥv*, 1995.
- Ferâhîdî, el-Hâlîl b. Aḥmed. *Kitâbu'l-'ayn*. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Göçemen, Yakup. "Hatay'ın Altınözü İlçesinde Kullanılan Arapça Lehçesi ve Bu Lehçede Yer Alan Bazı Atasözleri". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2022), 864-895.
- Gözü, Ahmet Mahmut. "Arapçada Yerel Dil Olguları ve Takvîmu'l-Lisân Adlı Eser Işığında Hicri Altıncı Yüzyılda Irak Arapçasında Görülen Dil Varyantları". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2024), 345-380.
- İbn 'Akîl. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.

- İbn Cinnî. *el-Munşif*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954.
- İbn Cinnî. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Fâris, Ebû Huseyn Ahmed. *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğati'l-'Arabiyyeti ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arabi fî kelâmihâ*, 1997.
- İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed. *Leyse fî kelâmi'l-'Arab*. Mekke, 1979.
- İbn Hişâm. *Evdahu'l-mesâlik alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1431.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1993.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî'. *el-Uşûl fi'n-naḥv*. 3 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *el-Kalbu ve'l-İbdâl*, ts.
- İbn 'Usfûr. *el-Mumti'u'l-kebîr fi't-taṣrîf*. Mektebetu Lubnân, 1996.
- İbrâhîm Enîs. *el-Eşvâtu'l-luğaviyye*. Mektebetu Nahḍati Mısır, 2010.
- İbrâhîm Enîs. *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetu'l-Ancelo el-Mıṣriyye, 1992.
- İşler, Emrullah - Özay, İbrahim. *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*. Ankara: Fecr, 2008.
- Kehhâle, 'Umar Rıdâ. *Mu'cemu kabâili'l-'Arabi'l-kadîmeti ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 7. Basım, 1994.
- Kocabıyık, Halil İbrahim - Açar, Yeliz. "Arap Dilinde İbdâl". *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 3/1 (01 Ocak 2020), 58-65.
- Koç, Aylin. "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 28 (2010), 47-67.
- Küçük, Cemil. "Kur'ân Harflerinin Sıfatları (Sıfat-ı Hurûf)". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (2017), 63-77.
- Muberrred, Ebû 'Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Mukteḍab*. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.
- Önel, Abdulhakim. "Harran Bölgesi Arap Dialektinin Kelime Semantiğinde Bazı Anlam Değişimleri ve Alternatif Kelime Kullanımları". *Artuklu Akademi* 9/2 (2022), 289-304.
- Önel, Abdulhakim. *Harran Bölgesinde Konuşulan Arap Dialektinin Dil Bilimsel Özellikleri ve Sözlü Edebiyat Malzemeleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Özcan, İbrahim vd. "Türkiye'deki Mahalli Arap Lehçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2023), 134-155.
- Sa'îd el-Efğânî. *el-Mûciz fî kavâ'idil-luğati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Fıkhu'l-luğa ve sırru'l-'Arabiyye*. İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Ḥasen. *er-Râmûz 'ala's-şihâh*. Dimaşk: Dâru Usâme, 1986.
- Sibeveyhi, Ebû Bîşr 'Amr b. 'Usmân. *el-Kitâb*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Ḥasen İbn 'Abdillâh. *Şerhu Kitabi Sibeveyh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn. *el-Muzhir fi' 'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Şayır, Mehmet. *Arapçanın Lehçelerine Giriş*. Ankara: Kitabe Yayınları, 2023.
- Şayır, Mehmet. *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi, Biçimbilgisi ve Sözdizimi Bakımından İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Temiz, İsmail. "Fonetik Bir Olgu Olarak Arap Dilinde Harf Hareke İlişkisi". *İlahiyat* 5 (30 Haziran 2021), 143-158.
- Tural, Hüseyin. *Mebâdiu ilmi's-sarf*. İstanbul: ensar, 2011.

Yeşil, Selman. “Arap Dilinde İ’lâl Kuralları ve Uygulamalı Örnekleri”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (15 Haziran 2019), 270-285. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.539575>

Zebîdî, Muhammed Murteḏâ. *Tâcu’l- ‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. Dârü’l-Hidâye, ts.

Zeccâcî, Ebu’l-Ḳâsım. *Kitâbu’l-cumel fi’n-naḥv*. Dârü’l-Emel, 1984.